

УДК 94(5) «XV/XVII»

ЧОМУ ОСМАНИ НЕ ПОЛЮВАЛИ НА ВІДЬОМ ? (ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕМОНОМАНІЮ НА ТЕРИТОРІЇ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XV-XVII СТОЛІТЬ)

Андрій ЧАЛИЙ

ДУ «Інститут Всесвітньої історії НАН України»

У статті з'ясовано причини відсутності явища «полювання на відьом» і загалом лояльнішого ставлення до «чаклунства» на території Османського султанату впродовж XV-XVII ст., синхронно з європейськими відьомськими процесами, ініційованими світською та духовною владою, що охопили практично всю територію Західної Європи. Розглянуто ставлення до відьомства в теорії ісламу, правових концепцій та юридичних практик османів, народних уявлень про відьомство й магію. Проаналізовано сприйняття й відображення османськими мандрівниками надприродних елементів у межах своєї держави та методів боротьби з ними. Наголошено на тому, що аналогічне європейському полюванню на відьом було несумісне з ісламською теологією та особливостями суспільно-політичного устрою османської держави.

Ключові слова: відьомські процеси, відьомство, близький схід, Османська імперія, XV-XVII ст., іслам.

Явище відьомства, демономанії, співвідношення фольклору, повсякденних страхів та інших містичних уявлень у ментальності європейської спільноти вивчені відносно добре. На жаль, про аналогічні явища на мусульманському Сході, а тим паче в Османському султанаті як найпотужнішій мусульманській державі світу відомо дуже мало.

Мета нашого дослідження – простежити, чи існували аналогічні уявлення, практика й процеси боротьби ісламського світу проти «магії» та похідних від неї явищ; з'ясувати причини, які вберегли османську державу від численних жертв та соціальних заворушень.

Хронологічний період дослідження охоплює XV-XVII ст. На цей час припадає активна фаза боротьби з відьомством у Європі. Загальні хронологічні рамки полювання на відьом визначаються проміжком 1575–1675 рр. [14, р. xxxv].

Дослідження магії та відьомства мають тривалу історію, тож становлять значну історіографічну базу. Представлена вона як «патріархами» історичних студій на зразок Жуля Мішле [24], так і сучасними авторами. Серед них – масштабний наратив Жана Делюмо, що зосередився на загальному описі уявлень європейців про надприродні й потойбічні сили в Середньовіччі та Ранньомодерній епосі [3]. Важливими є розвідки й Карло Гінзбурга, дослідника народної магії італійських селян регіону Фріулі [19].

Щодо української історичної науки, то вона розглядала феномен відьомства з різних методологічних позицій (від позитивістських розвідок Володимира Антоновича [1], етнографічних досліджень Василя Милорадовича [10] до антропологічних студій Катерини Диси [4]), проте лише на українському ґрунті.

У турецькій історіографії проблема відьомства та магії представлена на рівні статей у фахових виданнях; досі цій тематиці не присвячено окремих монографічних праць. Так, у дослідженні Джемала Догана (Sem Doğan) «Чи було в османській державі полівання на відьом?» проведено аналіз самого явища, його етимології, наголошено на впливі містико-фольклорних уявлень південнослов'янських народів (болгар і сербів насамперед) у формуванні ставлення до цього явища в османів. Автор підсумовує, що більшість юридичних санкцій щодо «чарів/чаклунства» були радше адміністративного, ніж кримінального характеру [18, s. 235].

Ахмет Тунч Шен досліджує астрологічні практики й використання талісманів в Стамбулі XVI ст., зауважуючи, що магичні практики східних народів і османів зокрема мало досліджуються [27, p. 69]. Ставленню до надприродних сил присвятив свою статтю грецький історик Марінос Серіяніс. Науковець порівнює османське і європейське ставлення до чаклунства [25].

З точки зору етнографії розглядає феномен відьомства в турецькій та в тюркській традиції Бурхан Чаглар (Burhan Çağlar), аналізуючи фольклорні мотиви у конструюванні магичного елементу. Автор аналізує відомий твір Евлії Челебі «Seyahatname»/«Книга про подорожі», який слугує джерелом

для вивчення народних уявлень про нечисту силу в усіх її формах [17]. Магічну сторону ісламських практик розглядає російська дослідниця Марія Резван [13], яка вказує на винятковий зв'язок магії саме з ісламом і традицією тлумачення Корану. На її думку в ісламі магія тлумачиться як внутрішнє явище, притаманне вищим Божественним силам загалом, що відображаються в таємному сенсі літер і знаків самого Корану, утворюючи своєрідну «магію тексту» [13, с. 180]. Також, аналіз магії згідно з ісламською теологією виконаний вже в класичній книзі «Гострий меч, що вражає чаклунів, які шкодять» [2].

Утім, більшість наукових праць відображають лише європейський «досвід», що відобразився у величезній кількості джерел різного типу [16, р. 15–18] і пронизав суспільство від найнижчих до найвищих щаблів. Так, відомим є посібник французького юриста Жана Бодена «Демонізм чаклунів». Це своєрідні настанови для боротьби з відьомством [21, р. 32, 184]. Таке розповсюдження демонізму трактується дослідниками як один із проявів «духовної кризи XVII століття», яка, незважаючи на прогресивні зміни в суспільстві, не тільки не зникла, а й поглибилася [28, р. 83–84].

Виклад матеріалу. Вже аксіомою є теза про суто західноєвропейське походження цього феномену; в православному та ісламському світах аналогічні явища відсутні [20, р. XVII]. На перший погляд це справедливо, адже в ісламській культурі загалом і Османській імперії зокрема випадки полювання на відьом не фіксуються. Але ретельний аналіз генези цього явища виявляє декілька парадоксів. По-перше, хоч офіційним ісламом та його функціонерами - улемами (теоретиками й інтерпретаторами ісламського віровчення, що виконували регуляторну функцію в суспільстві) відьми й чаклуни ніколи масово не переслідувалися, але критикувалися [25, р. 191].

По-друге, приклади неприйняття і боротьби османського суспільства із відьомством все-таки є, хоч і відносяться до набагато пізнішого періоду – XVIII ст. та мають локальний характер [22].

Загалом ісламська доктрина визнає існування потойбічних сил, які були створені відповідно до задуму Аллаха. Сам Пророк

Мухаммед на шляху творення нової віри часто стикався з різними демонами [26, р. 194]. Згідно з ісламським віровченням, світ наповнений джинами й джин'ї – безтілесними істотами, створеними з вогню та здатними приймати будь-яку форму. Вони творять людям як добро, так і зло (злі джини зазвичай з'являються в образі чудовиськ із головою гієни та вовчими лапами) [8, с. 93]. Очолоє нечисту силу Ібліс/Шайтан – янгол-вигнанець, що керує джинами й чинить людям всякі негаразди [8, с. 96]. Не заперечується й сама магія в ісламі, якщо вона черпає сили від Бога – як найвищий рівень знання; як процес, який використовує мусульманські символи і слова [5, с. 1]. За Кораном, хоча магія (араб. «сіхр») є забороненою й такою, що суперечить ученню, вона все одно походить від Аллаха. Ті, хто використовують магію як Божу силу, є «добрими чаклунами» – «аль-муазімум» («ті, що закликають»), тоді як «ас-сахара» («чаклуни») використовують джинів для доступу до темних сил і є «поганими» [11, с. 211].

Водночас із релігійною традицією визначення магії та відьомства існує й народно-фольклорна, що ввібрала в себе доісламські тюркські уявлення. Ця традиція є набагато давнішою за ісламську й більш різноманітною [23], що підтверджується навіть одним показником – кількістю визначень «магії»: *büyü* (чари), *sihirbaz* (магія), *sihir yarmak* (чаклувати), *hile yarmak* (шахраювати), *aklıni çelmek* (впливати на розум), *beslemek*, *uzaklaşmak*, *altın yıldız yarmak* (озолочувати), *cadılık etmek* (відьмувати), *alıkoymak* (псувати – з турецької) та *efsûn* (з перської) [18, с. 220]. Аналогічне протиставлення релігійного та народного тлумачення магії можна знайти і в європейських мовах та юридичних термінах того часу.

Так само схожим є використання магії в державних інституціях. У європейській традиції дуже показовим є приклад Празького двору імператора Священної Римської імперії Рудольфа II (1576-1612). Османські султани, починаючи від Баязіда II (1481-1512) і аж до Мурада III (1574-1595) не відставали від своїх європейських братів-монархів, тримаючи в своїх резиденціях цілі академії астрологів, віщунів, хіромантів та інших діячів, дотичних до окультної сторони ісламу, які часто-густо застосовували «законну магію» [27, р. 66-67].

Ісламське право магію однозначно засуджувало, а якщо її використання призводило до смерті чи тяжких травм, то «мага» засуджували до страти, незалежно від релігійної приналежності (для мусульман покарання було навіть тяжчим, адже містило ще й спокуту з покаанням за віровідступництво) [2, с. 45-49]. Ще показовішим є те, що з боку світського права магія взагалі не фігурувала ні як звинувачення, ні як елемент судового розгляду. Офіційні збірники законів («канун-наме») султанів Мехмеда II (1451-1481), Селіма I (1512-1520) та Сулеймана I Кануні (1520-1566) не містять жодних згадок про відьомство чи про покарання за нього.

Водночас османські автори не подають відомостей ні про власне, ні про європейське «полювання на відьом», хоча іслам та християнство межували тісно й з самого початку знали один про одного дуже багато [9, с. 34]. Єдиним, найбільш наближеним до цієї тематики джерелом є «Seyahatname» («Книги подорожей») Евлії Челебі, османського автора XVII ст. Челебі, подорожуючи Османською державою, докладно описав боротьбу магів двох ворогуючих племен – черкесів та абазинів і процедуру боротьби із «Ölü Cadılar» (тур. – мертвими відьмами, зомбі) та вампірами [17]. Тож можна тільки здогадуватися – чи османи взагалі не цікавилися магією та відьомством, чи масштаб цих явищ на їхній території був занадто мізерним, аби ними зацікавитися.

У «полюванні на відьом» дослідники умовно виокремлюють декілька ідеальних типів, які дають змогу класифікувати всяке переслідування чи вбивства:

- 1) «священна війна» – загальна гріховність чаклунства в авраамічних релігіях;
- 2) чаклунство як «вироки»;
- 3) «цап-відбувайло» – психологічний феномен під час соціальних катаклізмів;
- 4) девіантна поведінка – відхилення від суспільних інститутів, неписаних правил поведінки тощо [12, с. 154].

Для Османського султанату характерними є лише показники 1 та 2, які репрезентують релігійне та народне тлумачення. Іслам як авраамічна релігія (така, що походить від завітів прародителя Авраама разом із християнством та іудаїзмом) вороже ставиться до магії і тих, хто її практикує. Чаклунство як шкідливу

діяльність, пов'язану з повсякденним життям населення репрезентують «вроки» – псування майна, вплив на фізичне чи психічне здоров'я. Показники 3 і 4 не знаходять підтвердження в османській державі. Попри соціальні катаклізми – численні війни, неврожаї, спалахи епідемій – не фіксуються приклади «полювання на відьом» як імовірних винуватців трагедій. Показник 4 також не є актуальним ні для османів, ні для ісламистів узагалі. Адже маги/ворожбити часто ставали в нагоді, відповідаючи на запити як владної верхівки, так й інших груп суспільства. На противагу цьому, для західноєвропейського «полювання на відьом» всі 4 показники є актуальними.

Одразу виникає закономірне запитання – чому з такою відносною схожістю «вихідних даних» в Османській імперії не виникло чогось подібного до «полювання на відьом» європейського зразка? Вважаємо, що відповідь захована в кількох аспектах. По-перше, з точки зору ісламської теології магія не розглядалася винятково як зло, а окремі її елементи абсолютно органічно існували в ісламських практиках і езотеричних рухах (наприклад, дервішів). Іслам також виявився більш сприйнятливим для того, щоб увібрати в себе численні народні уявлення про магію і магічне. Другий аспект полягає в особливостях державного устрою Османського султанату. На противагу феодальній Європі, яка лише з XV ст. зіткнулася з процесом централізації та посилення ролі монархій, в османів із самого початку існувала чітка адміністративна організація та її правове забезпечення, міцні зв'язки між провінціями та центральним урядом, рівновага між військово-адміністративною (від тимаріота, санджак-бея, бейлербея до великого візиря), судово-релігійною (судді-кадії, казаскери, шейх-уль-іслам) та фінансовою владою [7, с. 104]. Така особливість унеможливлювала диктат одного з елементів управління суспільством. Також потрібно зауважити про територіальну гетерогенність Османського султанату, який контролював регіони з поліетнічним та полірелігійним населенням. Це й вибудовувало систему міллетів – етнорелігійних організацій неісламських народів (християн, вірмен, іудеїв), які гарантували немусульманам всі права в межах лояльності до османського панування. Можна погодитись із американською дослідницею

Карен Баркі, що толерантність ранньої османської держави виникла як продукт негласної угоди між державною верхівкою та полірелігійними комунами, які самі були зацікавлені в збереженні миру й порядку. Визнання мусульманського домінування гарантувало їм збереження їхніх релігійних та соціальних практик і звичаїв [15, р. 114].

Тож в Османському султанаті жоден рух, який міг хоча би теоретично призвести до послаблення чи зруйнування суспільно-політичної організації держави, зародитися та довго тривати просто не міг. Третій аспект полягає в єдності світської та духовної влади у формуванні ідеалів ісламської політичної філософії. Османський султан, принаймні номінально, був халіфом і захисником священних міст Мекки й Медіни й підносив відповідний ореол влади османів до вселенської місії й масштабу Халіфату [6, с. 26]. В європейській традиції світська та духовна влади протиставлялися й конфліктували, церква часто була невідконтрольна центральним урядам і провадила самостійну політику. Треба зважати й на політичну специфіку Європи XV–XVII ст.: одні країни вже розпочали процеси централізації та створення уніфікованої держави з чітким державним устроєм (Франція, Англія, Іспанія), а інші залишалися численними аморфними утвореннями, скріпленими лише номінальною владою монарха (наприклад, Священна Римська Імперія німецької нації).

Висновки. Відсутність демономанії та «половання на відьом» в Османській імперії у XV–XVII ст. можна пояснити кількома факторами:

1) Загальне ставлення до магії, а відтак до всіх її деривативів (відьом, чаклунів, ворожок тощо) в ісламі було лояльнішим, ніж у християнстві, якщо виходило із офіційно визнаних канонів ісламу (суфійський термін «керамат» аналогічний християнському «диву»). Ба більше, ісламська доктрина ввібрала в себе певні магичні елементи, які трансформувались, проіснували довгий період часу.

2) Суспільно-політична організація османської держави передбачала органічну єдність світської та духовної влади, поєднання їхніх зусиль для вирішення тих чи інших суспільних

питань. Натомість в католицькій Європі ці функції були чітко розділені; між ними велася боротьба.

3) На відміну від християнства, яке одночасно вживалося й ворогувало зі старішими язичницькими традиціями та ересями, ідеологічна сила ісламу створила монолітніше в релігійному плані суспільство, викорінивши або поставивши під контроль доісламські вірування. Водночас гнучка османська система міллетів (немусульманських релігійних общин під владою османського султана) в XV–XVII ст. гарантувала відносно вільне віросповідання. Тож європейське «полювання на відьом» можна також розглядати як повторний процес насадження християнства.

Отже, «полювання на відьом» в османській державі в період тотальної відьомської психопатії у європейських сусідів ніколи не набувало масової форми. Крім цього, його прояви формувалися, контролювалися та підтримувалися світськими та релігійними інститутами. Для османів такі речі залишались абсолютно маргінальним явищем, яке існувало винятково в руслі народних повір'їв. На нашу думку, це стало можливим завдяки трьом факторам:

- відсутності релігійного фанатизму (саме в аналізований період розвитку ісламу) щодо повсякденних явищ;
- централізованому державному устрої Османського султанату;
- веденню постійних війн із сусідами, що вимагало суспільного та державного консенсусу задля забезпечення військових потреб османів.

Список використаних джерел та літератури

1. В. Антонович, *Колдовство: документы, процессы, исследование*, Санкт-Петербург 1877, 139 с.
2. Абд-ас-Салям Бали Вахид, *Острый меч, разящий колдунов вредящих*, Москва 2010, 240 с.
3. Ж. Делюмо, *Ужасы на Западе*, пер. Н. Епифанцевой, Москва 1994, 416 с.
4. К. Диса, *Історія з відьмами. Суди про чари в українських воеводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століть*, Київ 2008, 302 с.

5. В. Иванова, *Мусульманская магия и турецкие охранительные практики: взаимодействие и конфликт*, Москва 2012. Режим доступа: <https://bit.ly/2JRmB1V>
6. *История Османского государства, общества, цивилизации: В 2 т. Т. 1*, под. ред. Э. Ихсаноглу, Москва 2006, 602 с.
7. М. Ковальчук, *Провінційне управління Османської імперії XVI ст. на основі канун-наме*, «Грані» 2016, nr 19(12), с. 100–106.
8. К. Королев, А. Лактионов, *Ислам классический: энциклопедия*, Москва 2005, 416 с.
9. Б. Луис, *Ислам и Запад*, Москва 2003, 317 с.
10. В. Милорадович, *Українська відьма. Нариси з української демонології*, Київ 1993, 72 с.
11. *Ислам: Энциклопедический словарь*, под. ред. Г. Милославского, Ю. Петросяна, М. Пиотровского, С. Прозорова, Москва 1991, 315 с.
12. Д. Пузанов, *Охота на ведьм в Восточной Европе IX-XIII вв.: антропология явления*, «Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН» 2016, nr 6, s. 153–158.
13. Е. Резван, *Коран в системе мусульманских магических практик*, Санкт-Петербург 2011, 220 с.
14. M. D. Bailey, *Historical dictionary of witchcraft*, Glasgo 2003, 199 p.
15. K. Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, New York 2008, 358 p.
16. *Palgrave advances in witchcraft historiography*, ed. J. Barry and O. Davies, London 2007, 248 p.
17. В. Çağlar, *Evlîya Çelebi'nin Anlatımıyla; Osmanlı Devrinde Cadılar, Vampirler, Tulsımlar ve Büyücüler*, Istanbul 2012. Available at: <https://tarihvedenedeniyet.org/2012/10/osmanlida-cadilar-vampirler-ve-buyuculer.html>
18. C. Doğan, *Osmanlı Devleti'nde Cadı Avı Var mıydı? (Karsılaştırmalı Bir inceleme)*, «Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi» 2013, nr 1, s. 218–240.
19. C. Ginzburg. *I Benandanti. Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento*, Roma 1972, 308 p.
20. *Encyclopedia of witchcraft: the western tradition. Vol. 1, A-D*, ed. R. M. Golden, Santa Barbara 2006, 1310 p.

21. R. Guiley, *The encyclopedia of witches, witchcraft and wicca*, New York 2008, 436 p.
22. S. Y. Işık, *Tirnova cadıları yahut sözlü kültürlerde halk inançlarının siyasal manipülasyonu*, «Doğu Batı» 2018, nr 21, s. 255-273.
23. D. Karakurt, *Türk söylence sözlüğü*, Istanbul 2011. Available at: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf>
24. J. Michelet. *La sorciere*, Geneva 2004, 198 p.
25. M Sariyannis, *Of Ottoman ghosts, vampires and sorcerers: An old discussion disinterred*, «Archivum Ottomanicum» 2013, nr 30, p. 191–217.
26. K. Seligmann, *The history of magic*, New York 1997, 504 p.
27. A. T. Şen, *Practicing Astral Magic in Sixteenth-Century Ottoman Istanbul. A Treatise on Talismans Attributed to Ibn Kemal (d. 1534)*, «Journal of Magic, Ritual, and Witchcraft» 2017, nr 12(1), p. 66–88
28. H. R. Trevor-Roper, *The crisis of the seventeenth century*, Indianapolis 1967, 451 p.

ПОЧЕМУ ОСМАНЫ НЕ ОХОТИЛИСЬ НА ВЕДЬМ? (К ВОПРОСУ ОБ ОТСУТСТВИИ ДЕМОНОМАНИИ НА ТЕРИТОРИИ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В XV-XVII ВВ.)

Андрей ЧАЛЫЙ

Институт Всемирной истории НАН Украины

В статье предлагается объяснение, почему в исламском мире отсутствовала «охоты на ведьм» несмотря на аналогичные воззрения на магию в исламе и христианстве; почему на территории османского султаната в XV-XVII вв. не происходили события, созвучные с европейским всплеском демономании и судебных процессов над ведьмами, инициированными духовными и светскими властями, что охватили практически всю Западную Европу. Рассматривается толкование магии в исламской богословской традиции, правовых концепциях и повседневных практиках османов, описание народных верований османскими путешественниками. Автор настаивает на том, что в османском султанате деструктивные процессы вроде «охоты на ведьм» были невозможны по трём причинам: отсутствию фанатизма со стороны ислама по отношению к сверхъестественному, централизованному характеру османского государства и постоянных боевых действий против соседних стран.

Ключевые слова: ведовские процессы, ведовство, ислам, Ближний Восток, XV-XVII вв., Османская империя

WHY DIDN'T OTTOMANS HUNT FOR WITCHES? TO THE PROBLEM OF ABSENCE OF WITCHHUNTING IN THE OTTOMAN EMPIRE IN XV-XVII CENTURIES

Andrii CHALYI

*Institute of World history of the National Academy of Sciences
of Ukraine*

Article makes an attempt to explain why there was no «witch-hunt» phenomenon in the Ottoman Empire even though Western Europe survived numerous witch processes in XV-XVII centuries, organized by both Catholic and Protestants churches alongside with civil authorities of each level. Witchcrafting is analyzed through Islamic theological concepts, juridical collisions of Ottoman laws, popular views and believes regarding magic, sorcery and supernatural issues, enlightened in accounts of Muslim-ottoman travelers. Making an emphasis on similarity of views on magic in general positions in Islam and Christianity, author tries to prove that European scale witch-hunt was impossible in the Ottoman empire for three reasons: non-fanatical attitude towards supernatural, high centralization of the Ottoman state and continuous wars against its neighbors.

Key words: witchcraft, sorcery, Islam, Near East, Ottoman Empire, XV-XVII century